

ROUSSEAU ALS EGO-TRIPPER

harry oosterhuis

Harry Oosterhuis is doctoraalstudent geschiedenis te Groningen. Dit artikel is gebaseerd op een referaat getiteld "Het zelfbeeld in de pedagogiek van Jean-Jacques Rousseau", geschreven in het kader van het candidatencollege "Het zelfbeeld in de Verlichting en de Romantiek".

een nieuw mensbeeld

In dit artikel ga ik niet in op Rousseaus politieke, sociale en pedagogische theorieën "an sich". Wat ik zal schetsen, zijn mensbeeld, is essentiëler, vormt de grondslag voor deze theorieën. Dit is op zich geen belangrijke reden om uitgebreid aandacht te schenken aan Rousseaus zelfbeeld. Belangrijk is dat hij in zijn geschriften de diepgaande verandering in het mensbeeld, die zich in de tweede helft van de achttiende eeuw voltrekt, verwoordt. Rousseaus mensbeeld is nieuw in vergelijking met dat wat in de voorgaande periode van de Verlichting de toon aangeeft. (Het christelijke mensbeeld laat ik nu even buiten beschouwing.) Hij is één van de eerste exponenten van de reactie op de stroming in de Verlichting die het determinisme benadrukt, die stelt dat het welzijn van het individu en het welzijn van de maatschappij kunnen samenvallen en die een onwankelbaar vertrouwen heeft in de menselijke rede als motor van de vooruitgang. (1)

Het empirisme, dat in de achttiende eeuw met name gebaseerd is op de ideeën van de Engelse filosoof Locke (1632-1704), stelt dat de zintuiglijke waarneming de enige bron van kennis is. Betrouwbare kennis is alleen mogelijk vanuit directe zintuiglijke waarneming of vanuit ideeën die op zintuiglijke waarneming gebaseerd zijn. Aangeboren, innerlijke principes in de menselijke geest - waarop het systeem van Descartes (1596-1650) gebaseerd is - worden ontkend. Het pasgeboren kind wordt be-

schouwd als een onbeschreven blad. Hieruit volgt dat alle ideeën en waarden die een mens bezit, afhankelijk zijn van de omgeving. Eenzelfde omgeving, maatschappij zal volgens deze denkwijze uniforme waarden in de mens produceren. De objectieve werkelijkheid werkt als het ware in op de passieve mens. In de Franse Verlichting leidt dit tot een mensbeeld dat materialistisch te noemen is. Dit materialisme beschouwt de menselijke geest als gedetermineerd door natuurwetten en stelt dat het menselijk denken wordt opgewekt door een materiële reactie op de fysieke wereld. Het optimisme in de eerste fase van de Verlichting is gebaseerd op de harmonie die men ontwaart in de natuur, een harmonie die gericht is op het welzijn van de mensheid. Deze harmonie wordt ontdekt met behulp van de rede. Redelijkheid wordt ook de norm voor de inrichting van de maatschappij. Redelijkheid is de universele norm die voor alle mensen geldt. (2) Het individu in de "moderne" betekenis bestaat niet in deze context. Het individu is slechts een representant van de mensheid in het algemeen.

Rousseau (1712-1778) is een van degenen die zich in het midden van de achttiende eeuw bewust worden van de kloof tussen individu en maatschappij, het conflict tussen de privé-sfeer en de publieke sfeer, het tegenstrijdige tussen de eisen van de maatschappij waarin men een bepaalde rol speelt en het werkelijk zichzelf-zijn. Het zelf staat bij Rousseau diametraal tegenover de rol die men in de sociale orde vervult. Hij wordt zich als gevolg van zijn persoonlijke levenservan-

ring bewust van zijn eigen individualiteit, onafhankelijk van de sociale omgeving.

zoek je zelf

Gedurende zijn hele leven is Rousseau op zoek geweest naar zijn zelf. Deze speurtocht komt voort uit zijn onbehagen over hoe hij zich onder invloed van de omgeving, van andere mensen gedraagt. Reeds in zijn vroege jeugd raakt Rousseau, in de eerste plaats als gevolg van de dood van zijn moeder bij zijn geboorte, behept met trauma's. (3) De ambivalente houding van zijn vader draagt bij tot schuldgevoelens en een gevoel niet geaccepteerd te worden. Het spelen van een martelaarsrol, het wegzinken in melancholieke buien zijn de middelen om de aandacht op zich te vestigen; zij maken hem tot een object van medelijden. In emotioneel opzicht is hij instabiel, onderhevig aan sterke gemoedswisselingen. Rusteloosheid en een onvermogen tot duurzame relaties met andere mensen zijn het resultaat. Aan de ene kant heeft hij mensen nodig voor de vorming van zijn identiteit, aan de andere kant wantrouwt hij hen.

Als hij op zijn zestiende levensjaar zijn geboortestad Genève verlaat, is dat het begin van een rusteloos leven vol omzwervingen, het gevolg van de strijd die zich in zijn innerlijk afspeelt. In 1742 trekt hij naar Parijs, het intellectuele en culturele centrum. Hij heeft dan nog de illusie bevrediging te kunnen vinden in het streven naar sociaal aanzien. Hij verkeert in de salons, in het milieu van de verlichte aristocraten en de "filosofen". Hij staat in nauw contact met de encyclopedisten, waaronder Diderot en d'Holbach. Al vrij gauw blijkt dat Rousseau zich niet thuisvoelt in het mondaine Parijse leven. Hij wordt zich steeds meer van zichzelf bewust als innerlijk verdeeld, voelt steeds meer dat de kloof tussen hoe hij zich onder dwang van de maatschappij, de andere mensen, bepaalde conventies gedraagt en het ideaal zoals hij zou willen zijn, onoverbrugbaar is. Het ideale ego, dat vrij is, zoekt hij in zijn innerlijk.

Het "Discours sur les sciences et les arts" (1750) is het eerste belang-

rijke geschrift waarin hij duidelijk stelling neemt tegen de maatschappij zoals die historisch gegroeid is en het idee van de natuurlijke maatschappelijkheid van de mens (4) zoals dat door de encyclopedisten wordt aangehangen. Rousseau stelt hierin dat in gecultiveerde samenlevingen waarin kunst, wetenschap en etiquette in hoog aanzien staan, de deugd het meest wordt verwaarloosd. De mens verschuilt zich achter zijn rol en zijn bijzondere talenten. Dit idee wordt verder uitgewerkt in het "Discours sur l'inegalité parmi les hommes" (1755), waarmee hij zich definitief van de encyclopedisten verrijdt en waarmee hij de hypothese van Hobbes (1588-1679), volgens welke de natuurmens wordt verondersteld in een constante staat van oorlog van iedereen tegen iedereen te leven, poogt te weerleggen.

In 1756 wordt de breuk definitief. Rousseau trekt zich terug uit het Parijse leven. Hij geeft zijn streven naar sociaal aanzien op. Zijn isolement is een bewuste keuze die voortkomt uit het besef dat hij niet handelt volgens zijn ware zelf en die ten doel heeft het onbehagen in de relatie met de maatschappij op te heffen. Nu kan hij ongestoord naar zijn onbedorven, vrije zelf zoeken. Wat hij vindt stelt hij als voorbeeld voor zijn medemensen. Vele van zijn werken laten zien hoe de mens zou moeten zijn, in harmonie met zijn ware zelf. Het volgens hem latent in ieder individu aanwezige ideaal, noemt Rousseau de "natuur van de mens".

Als ingang voor mijn beschrijving van Rousseaus mensbeeld heb ik zijn pedagogiek genomen omdat zijn hoofdwerk op dit gebied, "Emile of over de opvoeding" (5), in combinatie met het "Discours sur l'inegalité", het meest consistent, volledig en afgerond is wat betreft zijn invulling van de natuur van de mens. Hierbij wil ik benadrukken dat wat ik hier weergeef een rationeel geordende reconstructie is, dat wil zeggen dat ik die aspecten naar voren haal die een logische samenhang vertonen. Ik besef dat hierdoor de totaliteit van Rousseaus denken dat niet zo harmonieus is en waarbinnen zelfs talrijke contradicties voorkomen (6) - vooral als men zijn literaire, autobiogra-

fische en politieke werken erbij betreft
- enigszins geweld wordt aangedaan.

natuur versus maatschappij

Voordat ik overga tot de "Emile" wil ik enige aandacht schenken aan het "Discours sur l'inegalité". Kennis van de ideeën die hierin naar voren komen is onontbeerlijk wil men het mensbeeld waarop de opvoeding van Emile gebaseerd is en Rousseaus maatschappijkritiek begrijpen. De tegenstelling natuurstaat-maatschappij staat in deze verhandeling centraal.

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen Rousseaus "natuurmens" en "de natuur van de mens". De staat van de natuurmens geeft een situatie van menszijn aan in een veronderstelde, tot op zekere hoogte afgebakende, voor-historische periode. Of de natuurmens echt bestaan heeft, is voor Rousseau niet zo belangrijk. Hij formuleert een hypothese, op basis waarvan hij zijn vernietigend oordeel velt over de maatschappij waarin hij leeft. Met de natuur van de mens wordt bedoeld: het aangeboren potentieel in het individu dat de basis van zijn ontwikkeling vormt.(7)

De twee begrippen hebben wel iets met elkaar te maken. Rousseau legt een verband tussen de historische ontwikkeling van de mensheid en de groei van het individu van kind naar volwassene. In de historische ontwikkeling is er volgens Rousseau het één en ander verkeerd gegaan. In de ontwikkeling van het individu kan de fout die de mensheid in het verleden gemaakt heeft, vermeden worden. Daarop is de opvoeding van Emile tot "nieuwe mens" gericht.

De natuurstaat wordt gekenmerkt door de afwezigheid van sociale relaties. De natuurmens is autonoom, leeft alleen voor zichzelf. De verdorvenheid van de maatschappij ligt besloten in de relatie van het individu tot zijn medemensen. De individuele identiteit ontstaat in de maatschappij niet uit het zelf, maar wordt gevormd door de mening van anderen. Hierin ligt de kern van het onderscheid tussen de "amour de soi", de liefde tot ons zelf, en de "amour propre", de eigenliefde. Er bestaan voor Rousseau twee soorten individualisme, een gekunstelde en een natuurlijke. De "amour de soi" is de natuur-

lijke zelfliefde, die streeft naar zelf-instandhouding. De "amour de soi" is absoluut, want het welzijn van het zelf is niet afhankelijk van de opinie van anderen. De "amour propre" is de vorm van zelfliefde, die afhankelijk is van de vergelijking tussen het zelf en de andere mensen. Het welzijn van het zelf hangt af van de positie die het "ik" inneemt ten aanzien van de anderen. In de maatschappij streeft het individu ernaar om bij zijn medemensen in de smaak te vallen. Hij wil zich van anderen onderscheiden. De "amour propre" is niet aanwezig in de natuurmens. De natuurmens vergelijkt zijn zelf niet met anderen. In de natuurstaat bestaan immers geen sociale relaties.

Naast de "amour de soi" is er een tweede principe in de natuurmens werkzaam: het gevoel van deernis ten aanzien van het lijden van soortgenoten. Het medelijden dat in potentie in de natuurmens aanwezig is, zorgt ervoor dat hij zijn welzijn nastreeft zonder anderen te schaden en dat hij degene die lijdt bijstaat. Het principe van medelijden draagt bij tot de handhaving van de soort en is als zodanig de enige deugd van de natuurmens. Bovendien vormt het de basis voor Rousseaus overtuiging dat alle mensen gelijkwaardig zijn. (8) Samengevat kan het zelfbewustzijn van de natuurmens als volgt omschreven worden. Primair staat het existentiegevoel. In de tweede plaats de drang tot zelfbehoud en het eigen welzijn. Ten derde de afkeer van het lijden waaronder zijn gelijken gebukt gaan. Kortom, ik besta, ik wil blijven bestaan, anderen moeten blijven bestaan.

Behalve het medelijden zijn er nog twee andere kenmerken waardoor de natuurmens zich van het dier onderscheidt. De mens is vrij en de mens bezit het vermogen zich te perfectioneren. Deze kenmerken zijn latent aanwezig voordat de rede zich ontwikkeld heeft. Enerzijds zijn deze twee kwaliteiten de bron van alle ellende, anderzijds erkent Rousseau ze als bron van positieve waarden: kennis en deugd. "Amour de soi" impliceert een bewustzijn van het zelf. Dat betekent: het zich onderscheiden van de buitenwereld. In tegenstelling tot het dier dat gedetermineerd wordt door de externe natuur bezit de mens de wil, het vermogen onafhankelijk van externe

impulsen keuzes te doen. Het vrijheidsbewustzijn en het ontstaan van wensen vanuit het zelf ten aanzien van objecten vormen de basis voor het losbreken van de zuiver instinctieve basis van het leven van de natuurmens. De rede ontstaat dus vanuit bepaalde gevoelens, namelijk het streven naar welzijn, naar geluk. (9) Wanneer de rede zich eenmaal ontwikkeld heeft, creëert deze nieuwe behoeften. De verbeelding is ontwaakt.

De overgang van de natuurstaat naar de maatschappij wordt gemarkeerd door de ontwikkeling van de in zichzelf besloten autonome identiteit naar de publieke identiteit. De mens gaat zijn identiteit ontlenen aan iets dat buiten zijn zelf ligt: de anderen. De wens tot een publieke identiteit ontstaat in het individuele bewustzijn wanneer het individu zijn isolement verlaat en samen met andere individuen gemeenschappelijke activiteiten onderneemt. Het begint met zingen en dansen... Hij gaat zich met anderen vergelijken. Hij gaat anderen waarderen en wil door andere mensen gewaardeerd worden. De eerste stap naar de ongelijkheid wordt gezet, want de wens om gewaardeerd te worden brengt onvermijdelijk het streven naar superioriteit met zich mee. Het competitie-element doet zijn intrede.

"...it was necessary for one's advantage to display oneself as other than one in effect was. Being and appearance became two completely different things; and from this distinction emerged ostentation designed to impose on others, deceitful trickery and all the vices that follow in their train." (10)

De degeneratie wordt compleet door de uitvinding van de metaalbewerking en de landbouw. De daaruit voortvloeiende arbeidsverdeling en de uitwisseling van produkten brengen concurrentie en rivaliteit met zich mee en resulteren in particulier bezit en economische afhankelijkheid. De sociale ongelijkheid is ontstaan. De een wordt meer gewaardeerd dan de ander. Rousseau onderscheidt twee soorten ongelijkheid. De natuurlijke ongelijkheid heeft betrekking op de aangeboren kwaliteiten van lichaam en geest. Deze vorm van ongelijkheid

hoeft op zich geen bedreiging te vormen voor de gelijkwaardigheid van alle individuen. De politieke of sociale ongelijkheid is een produkt van de menselijke maatschappij en berust op kunstmatige verschillen in rijkdom en macht. De sociale ongelijkheid kan volgens Rousseau niet worden teruggebracht op een psychisch kenmerk inherent aan de mens. Rijkdom en armoede, macht en onmacht zijn relatieve begrippen. Zij bestaan alleen in de onderlinge relaties tussen mensen. Rijkdom en macht hebben alleen waarde omdat anderen ze niet bezitten. Politieke en juridische structuren worden door de rijken uitgevonden teneinde hun superieure positie te legitimeren en stabiliseren. Het sociale leven wordt georganiseerd door opinies die van de top naar beneden vloeien. Zij bestendigen de ongelijkheid. Men spiegelt zich aan de hogere sociale laag en wordt de slaaf van ambitie en afgunst. De mensen aan de top zijn evenmin zichzelf. Zij zijn de slaaf van trots, ijdelheid en pralerij. Er moet een nieuw zelfbewustzijn ontwikkeld worden dat het de mens mogelijk maakt zijn identiteit uit zijn zelf, volgens zijn natuur, onafhankelijk van de anderen, te vormen. Dit is de taak die Rousseau op zich neemt in de "Emile".

de nieuwe opvoeding

"Alles is goed zoals het uit handen van de Schepper komt, alles raakt verdorven in de handen van de mens." (11) De eerste zin van "Emile" is veelzeggend. Van de drie krachten die in de opvoeding werkzaam zijn - de natuur (vormt de basis voor de interne ontwikkeling van onze vermogens en organen), de mens (leert het kind gebruik maken van deze ontwikkeling) en de "dingen" (bestaat uit de ervaring ten aanzien van objecten) - is de natuur de belangrijkste. De natuur heeft kracht in zichzelf. Alles moet worden afgestemd op deze oorspronkelijke aanleg. Het op te voeden subject is geen willoos materiaal, geen onbeschreven blad, dat men kan vormen volgens een vooropgesteld patroon tot een "universeel mens". Opvoeden staat bij Rousseau ver van het laten conformeren aan bepaalde structuren of ideeën die buiten het

zelf liggen. De opvoeding moet zich aanpassen aan de - in wezen goede - natuur van het individu. Dit houdt in dat de opvoeder het ontwikkelingstempo van geestelijke passiviteit naar geestelijke activiteit van het kind respecteert. Rousseau is een van de eersten die het kind in zijn eigen waarde laat, het niet beschouwt als volwassene in notedop. Het kind is doel op zich. (12) De eerbiediging van de natuur van het kind betekent tevens bescherming tegen de slechte invloeden van de maatschappij. De opvoeding van Emile wordt in handen genomen door een gouverneur, een huisleraar, die zich toelegt op de totale beheersing van alle externe omstandigheden die invloed kunnen uitoefenen op de ontwikkeling van de natuur van het kind. (De gouverneur en Emile zijn beide alter ego's van Rousseau zelf.) De bedoeling is dat de individualiteit tot volle wasdom kan komen.

Grondslag voor het menselijk bestaan is de "conscience de soi", de zelfkennis, het zelfbewustzijn. Opvoeden is het bewustmaken van de eigen natuur. Eerst moet Emile zichzelf ervaren in de relatie met de materiële wereld. Rousseau volgt hier de strategie van de "negatieve opvoeding"; er is sprake van isolement opdat Emile niet geconfronteerd wordt met sociale verhoudingen. Voor deze confrontatie is hij pas rijp tijdens de adolescentie (vijftien tot vijfentwintig jaar). Als gevolg van de "positieve opvoeding" leert hij zijn zelf kennen in de relatie tot zijn medemensen als sociaal ik en zedelijk-godsdienstig ik.

Emile wordt dus opgevoed tot sociaal mens. Hier blijkt de kloof tussen natuur en maatschappij bij Rousseau minder onoverbrugbaar dan vaak op het eerste gezicht lijkt. (13) Ik breng de volgende nuancering aan. Rousseau beschouwt maatschappelijke relaties niet per definitie als onnatuurlijk. Zij zijn onnatuurlijk geworden door de ontwikkeling van de verderfelijke "amour propre". Maatschappelijke relaties zijn wanneer ze louter gebaseerd zijn op iets wat inherent is aan de natuur van de mens: medelijden. Emile kan deel uitmaken van de maatschappij én zijn natuur trouw blijven, wanneer de ideeën ten aanzien van de sociale verhoudingen en zijn gedragingen ten

aanzien van zijn medemensen uit zijn eigen zelf voortkomen, zodat hij ze niet ervaart als externe dwang. De maatschappij moet worden aangepast aan het individu, niet andersom. De hervorming vindt in de eerste instantie plaats in het innerlijk van het individu en kan niet van bovenaf worden opgelegd.

de aanvaarding van zichzelf

Het begrip natuur heeft wat betreft de zuigeling betrekking op de lichamelijke. De eerste gewaarwordingen van de baby zijn zuiver affectief: lust en onlustgevoelens. Hij ervaart alleen plezier en pijn. Alle inperkingen van de aangeboren bewegingsdrang moeten vermeden worden. Men moet het kind onbekommerd voorwerpen in zijn omgeving laten aanraken en betasten - mits ze hem geen schade berokkenen. De verzorging van de zuigeling moet worden afgestemd op zijn lichamelijke behoeften, beslist niet op gewoonte en regelmaat. Het huilen van het jonge kind mag niet genegeerd worden mits het niet tendeeft naar uitbuiting van de omgeving, het niet gericht is om iets van mensen gedaan te krijgen wat niet uit werkelijke behoeften voortkomt. In het laatste liggen de kiemen van de ontwikkeling van machtsbewustzijn en heerszucht. Een dergelijke ontwikkeling moet uiteraard vermeden worden.

Persoonlijk geluk, welzijn en belang zijn de leidinggevende principes waarop de bewustwording van het zelf gebaseerd is. Het geluk ligt niet in een toekomst-ideaal maar in het heden. Het "nu" van de kindertijd moet niet worden opgeofferd aan de toekomst. In het begin van de "Emile" zegt Rousseau dat zijn opvoedingsplan niet gericht is op de toekomstige vervulling van een specifieke functie in de maatschappij. Emile zal worden opgevoed tot "mens". (14) Karaktervorming is belangrijker dan kennisverwerving. Het wezen van het geluk ligt in de "innerlijke vrijheid", het evenwicht tussen begeerte en vermogen, tussen wens en de mogelijkheid deze wens te vervullen. Een goed ontwikkeld "conscience de soi" is gebaseerd op het inperken van de verlangens voor zover ze de vermogens te boven gaan. "Willen" en "kunnen" moeten in harmonie

worden gebracht. "De waarlijk vrije mens wil alleen wat hij kan, en doet wat hij wil." (15) In de natuurmens is deze harmonie aanwezig want in hem zijn de rede en de verbeelding nog niet ontwikkeld. De verbeelding maakt het geluk onbereikbaar omdat zij nieuwe wensen schept. De wereld der verbeelding is oneindig. Wanneer de verbeelding overheerst in de mens, is hij niet meer vrij. Hij is dan slaaf van zijn illusies, van een beeld dat in de toekomst ligt.

De eerste fase van de opvoeding bestaat vooral uit de bewustmaking van de begrenzenende macht van de objectieve werkelijkheid. Het kind moet de afhankelijkheid van de wereld der "dingen" ervaren. Rousseau onderscheidt twee soorten afhankelijkheid, die van "dingen" en die van mensen. De eerste is natuurlijk en maakt geen inbreuk op de vrijheid van het subject (16), de tweede doet dat wel. Het kind mag geen afhankelijkheid van andere mensen ervaren, ook niet van de opvoeder. De afhankelijkheid van het kind van de opvoeder, die er in werkelijkheid uiteraard wel is, moet door Emile op dezelfde manier worden ervaren als de afhankelijkheid van "dingen". Negatieve opvoeding houdt niet in dat het kind niet onder controle staat. Zij betekent dat het kind deze controle niet ervaart als autoriteit, als een confrontatie met een andere menselijke wil, maar als een superieure natuurkracht. "...het ligt in de menselijke natuur de noodzaak der dingen geduldig te gedragen, terwijl kwade wil van anderen altijd verzet wekt." (17) De opvoeder moet de grenzen duidelijk aangeven en hier nooit van afwijken; inconsequent gedrag nodigt uit tot manipulatie.

De opvoeder geeft Emile geen bevelen, instructies, standjes of straffen, maar laat hem zelf zijn afhankelijkheid en zwakte en de voor hem nadelige gevolgen van bepaalde handelingen ondervinden, zodat hij zich vrijwillig, zonder enige wrok, onderwerpt. Emile is uit zichzelf waarheidslievend omdat hij de gevolgen van liegen, ongemak en ongeluk (als Emile vaak liegt, zullen de mensen hem ook niet meer geloven wanneer hij de waarheid spreekt) bewust gaat vermijden. Omdat de gouverneur niets expliciet van hem eist of hem iets verbiedt, blijft Emile vrij en eerlijk. Zijn daden zijn niet gericht op het voldoen aan de

verwachtingen of de wensen van anderen, maar op het bevredigen van zijn eigen directe behoeften.

De negatieve opvoeding houdt duidelijk verband met Rousseaus visie op het sociale probleem, veroorzaakt door de overgang van de "amour de soi" naar de "amour propre". Het kind is in zoverre identiek aan de natuurmens dat hij louter gedreven wordt door de "amour de soi". Net als de natuurmens heeft het kind geen moreel inzicht nodig, want hij kent slechts lichamelijke behoeften. Net als de natuurmens is het kind in principe goed. Emile mag niet worden blootgesteld aan de invloed van sociale relaties. Zo wordt vermeden dat de "amour propre" de verdere groei van het kind voorgoed verpest. Wanneer Emile twaalf jaar oud is, weet hij wie hij is in de verhouding tot de materiële wereld, want hij weet waartoe hij in staat is.

de rede

Voor zover Emile tot zijn vijftiende levensjaar onderwijs krijgt, is deze utilitaristisch, gericht op wat onmiddellijk nuttig voor hem is en hetgeen hij kan bevatten door directe waarneming. De eigen belevingswereld vormt dus het uitgangspunt van het onderwijs. In Emiles onderwijs is geen systematiek aanwezig. De belangstelling veroorzaakt door een bepaalde ervaring op een bepaald moment, brengt het kind ertoe iets te willen leren. De gouverneur leidt het kind steeds volgens het principe dat alleen wat in de concrete situatie van het kind nuttig is, zijn interesse wekt. Het leren wordt afgestemd op de weetgierigheid van het kind zelf.

Emile streeft niet naar kennis van het "wezen der dingen". Kennis is belangrijk voor zover het de relatie tussen het subject en de "dingen" betreft. In andere woorden: Emile beschouwt de objectieve wereld op grond van een criterium vanuit zijn zelf, namelijk zijn eigenbelang. De dingen waarover hij kennis verwerft, selecteert hij naar hun voelbare belang voor zijn eigen nut, veiligheid, instandhouding en welzijn.

Door middel van ervaring moet het

kind zoveel mogelijk zelf de antwoorden vinden op de problemen waarmee hij geconfronteerd wordt. De opvoeder begeleidt en stuurt bij. Zo worden Emile de eerste beginselen van de geografie bijgebracht door hem te laten verdwalen. Leren is niet zozeer het opnemen van kennis, maar een creatief proces, uitvinden, de ontwikkeling van de rede. De ervaring kan nooit worden vervangen door boeken of door hetgeen mensen het kind voorkauwen. Boeken en mensen be-roven de leerling van zijn zelfstandigheid. Zij leren het kind te "geloven", niet te "weten"; zij zijn slechts opinie. Het enige boek dat Emile in deze levensfase leest is "Robinson Crusoe". Emile leert niets uit het hoofd en hem worden geen woorden bijgebracht zonder dat hij daarbij een beeld voor ogen heeft. Wat buiten het waarnemingsvermogen van het kind ligt, kan niet worden aangeleerd. Emile zal zich nooit tevreden stellen met het overnemen van andermans opinies. Hij zal zijn kennis nooit gebruiken om indruk op andere mensen te maken.

Rousseau toont zich hier een aanhanger van het empirisme. De opbouw van kennis is in eerste instantie gebaseerd op zintuiglijke waarneming. Het gewaarworden is het passieve vermogen van de geest. Gewaarwordingen zijn afhankelijk van de externe wereld.

"...ik ervaar ze of ik wil of niet, en het ligt niet in mijn macht ze voort te brengen dan wel ze te niet te doen. Ik besef dus duidelijk dat er verschil is tussen mijn gewaarwordingen die ik zelf ben, en de oorzaak of de objecten er van, die buiten mij zijn." (18)

Is het zelf voor Rousseau louter een bundel gewaarwordingen? Zeker niet, want in de geest is een kracht werkzaam die de gewaarwordingen bijeenbrengt en vergelijkt, die oordeelt. Deze kracht, de rede, is niet afhankelijk van de dingen buiten het zelf. De rede vormt het actieve vermogen van de geest. De eerste vorm van de menselijke rede is een zintuiglijke rede. Deze is de grondslag voor de intellectuele rede. Het kinderlijk oordeel steunt op enkelvoudige ideeën, zoals die ontstaan uit het samengaan van gewaarwordingen. Het

volwassen oordeel steunt op samengestelde ideeën, komt voort uit het samengaan van enkelvoudige ideeën. Kinderen kunnen alleen zintuiglijke waarnemingen onthouden, zelden ideeën, nooit verhoudingen tussen ideeën. Abstracte begrippen hebben geen enkele betekenis voor het kind.

de anderen

Het aanbreken van de puberteit, het ontstaan van seksuele verlangens is de fase waarin de negatieve opvoeding moet wijken voor de positieve opvoeding. Het doel van de positieve opvoeding is de morele bewustwording. Het contact met andere mensen kan nu niet meer vermeden worden. Het gevaar van de "amour propre" ligt op de loer. Het ontwaken van de seksualiteit wordt grotendeels in negatieve termen beschreven. Het leidt tot "innerlijke verscheurdheid" en "verstoring van het natuurlijk evenwicht in het hart". Het nut van waarneming en ervaring geldt niet voor



het eigen lichaam, laat staan dat van een ander. Rousseau heeft bijgedragen tot de onderdrukking van de seksualiteit. Zo is Rousseau medeplichtig aan de onderdrukking van een belangrijk deel van de menselijke natuur. Het is niet de enige paradox in zijn denken. Onze verdediger van de natuur van de mens meent een oplossing te vinden door een verschil te suggereren tussen naar het slechte neigende "passies" en nooit bedriegende "gevoelens". De ontluikende passies moeten op een zodanige wijze worden gekanaliseerd dat ze worden getransformeerd in gevoelens die zich op "iets hogers" richten. Dit houdt in dat Emile eerst de mensheid in zijn algemeenheid leert liefhebben en pas daarna zijn gevoelens specificieert in vriendschap en liefde. Het sociale handelen, waarzonder Emile geen volmaakt mens is, wordt gefundeerd op medelijden.

Medelijden vormt de natuurlijke en daarom morele basis van sociale relaties, omdat de autonomie van het zelf niet in gevaar komt. Medelijden komt volgens Rousseau voort uit het belang van het zelf, uit het streven naar persoonlijk geluk. Medelijden is een actief proces en is als zodanig niet vergelijkbaar met gewaarworden. Medelijden spruit voort uit de persoon die het voor de ander, de lijder, voelt, niet andersom. (19) Identificatie met de lijder houdt hier in: expansie van het zelf in de ander. De zelfidentiteit wordt uitgebreid over de ander. Deze identificatie kan alleen plaatsvinden als het "ik" zichzelf-als potentiele lijder ziet. "We beklagen anderen alleen om de kwaden waarvoor we zelf evenmin menen gevrijwaard te zijn." (20) De morele opvoeding richt zich dus in de eerste plaats op de bewustmaking van het feit dat de mens zwak is. Iedereen is in dat opzicht gelijk. Emile heeft de mensheid lief omdat hij zich ervan bewust is dat hij zelf kan lijden.

Waarom gaat het voelen van medelijden gepaard met een geluksgevoel? Medelijden berust op een vergelijking met een ander die voor het "ik" positief uitvalt, "omdat we, ons in de plaats stellend van degene die lijdt, desondanks het aangename gevoel hebben zelf niet zo'n leed te hoeven doorstaan." (21) Dit geluksgevoel kan nooit ontaarden in leedvermaak of onverschilligheid, want het "ik" blijft zich tegelijkertijd bewust van zijn eigen

zwakheid. Vergelijking met anderen die gelukkiger zijn dan wij zelf is bitter, wekt afgunst en ambitie op en vormt derhalve geen gezond uitgangspunt voor sociaal handelen. Deze vergelijking leidt tot competitie en streven naar superioriteit; men spiegelt zich aan anderen. Medelijden doet het individu berusten in zijn eigen situatie. De "amour de soi" degenereert niet in "amour propre". In feite bestaat in het medelijden de identiteit van de ander voor het "ik" niet als een afzonderlijke identiteit, want het "ik" slokt deze op in zijn eigen identiteit. Wanneer het "ik" medelijden heeft, voldoet hij niet aan de behoeften van de lijder maar aan zijn eigen behoefte. De individuele behoefte valt samen met de behoefte van alle mensen.

De opvoeding moet de neiging om belang te hechten aan de specifieke waarde die men heeft voor anderen, tegengaan. Wanneer Emile in contact wordt gebracht met mensen en de maatschappij aanschouwt en beoordeelt, moet hij zichzelf blijven. Zichzelf zijn houdt in zijn zelf niet zodanig met anderen vergelijken, dat hij iemand anders zou willen zijn dan hij is. Emile wordt zich bewust van het feit dat zijn zelfidentiteit los staat van elke sociale positie. Hij staat boven alle sociale ongelijkheid. Het ontlenen van de zelfidentiteit aan de sociale positie die het "ik" inneemt, impliceert afhankelijkheid. Emile leert mensen beoordelen naar wat ze zijn, niet naar wat ze schijnen te zijn of hoe ze willen overkomen. Hij beseft dat de mens van nature goed is en in de maatschappij verdorven raakt. In de maatschappij is de mens slaaf van de opinie. Emile ambieert geen openbare functie in de maatschappij. De "burgerdeugd" die hij bezit wordt niet in termen van burgerrechtelijke verhoudingen gedefinieerd, maar als een algemeen menselijke eigenschap, in die zin dat hij de plicht op zich neemt zijn bijdrage te leveren aan het geluk van zijn naasten. In praktijk betekent dit dat Emile zich na zijn huwelijk met Sophie aan het hoofd stelt van een dorpsgemeenschap en de taak op zich neemt de naaste omgeving te vrijwaren van bestaansonzekerheid en onderdrukking. Hier blijkt Rousseau een kind van zijn tijd: Emile is van adel en zijn positie ten aanzien van zijn naasten

(in feite ondergeschikten) wordt gekenmerkt door patriarchale verhoudingen.

Evenzeer gebonden aan het denken van zijn tijd is Rousseaus houding ten aanzien van de vrouw. De naam Sophie is reeds gevallen. Rousseau schenkt enige aandacht aan haar opvoeding. Deze verschilt nogal van die van Emile. Man en vrouw zijn gelijk in wat ze gemeen hebben maar ze zijn niet vergelijkbaar in hun verschillen. Man en vrouw zijn voor elkaar gemaakt, maar zijn in hun wederzijdse afhankelijkheid niet gelijk. De man kan zonder de vrouw leven, maar de vrouw niet zonder de man. De man is actief en sterk (Emile wordt als supermannelijk afgeschilderd), de vrouw is passief en zwak. De vrouw is speciaal geschapen om de man te behagen. Zij moet aan hem onderworpen zijn, want afhankelijkheid is haar natuurlijke staat. Voor de vrouw is de opinie wel van waarde want zij moet in de smaak vallen bij anderen. (22) Iets wat bij de man volstrekt veroordeeld zou worden, manipulatie, wordt bij de vrouw als positieve kwaliteit bestempeld. "Het karakteristieke raffinement dat het vrouwelijk geslacht is gegeven, stelt haar schadeloos voor de kracht die ze minder heeft dan de man..." (23) Abstract wetenschappelijk redeneren valt buiten de capaciteiten van de vrouw. Haar denken is altijd op de praktijk gericht.

Laten we Rousseau echter niet te veel veroordelen naar onze eigen maatstaven. Zijn visie op liefde en huwelijk heeft ook zijn positieve kant, althans voor degenen die nog geloven in de romantische liefde. Rousseau ageert fel tegen verstandshuwelijken. Liefde moet gebaseerd zijn op verenigbaarheid van karakter. De sociale positie en de opinie mogen geen rol spelen. De partners beslissen zelf en hierin is de vrouw volkomen gelijk aan de man. Wederzijdse aantrekking, het gevoel, smeedt hun eerste band.

de zin van het leven

Rousseau verwerpt zowel het atheïsme als het geopenbaarde christendom. Dogma's en wonderen zijn produkten van de menselijke fantasie. De geestelijkheid, de schrift en de plechtigheden vervullen geen essentiële functie. Een individu leert uit zichzelf god kennen en liefhebben en het goede willen. Deze god

is niet noodzakelijk een christelijke god. Rousseau pleit voor verdraagzaamheid. "Ik geloof dat alle godsdiensten goed zijn als ze God op passende wijze dienen, de belangrijkste eredienst is die van het menselijk hart." Jezus is voor hem het ideaal van de deugdzame mens, niet meer.

Religie is voor Rousseau een puur individuele zaak. De natuurlijke godsdienst steunt op een veronderstelde potentiële godskennis, die in ieder individu, ongeacht milieu of tijdperk, aanwezig is. Op grond van redelijk inzicht kan het individu het bestaan van god en de onsterfelijkheid van de ziel aanvaarden. Dit is de reden waarom Emile pas op achttienjarige leeftijd met de religie geconfronteerd wordt. "Wanneer een kind zegt dat hij in God gelooft, gelooft hij niet in God, maar gelooft hij in Piet of Klaas, die hem zeggen dat er iets is dat God heet." (25) Het bestaan van god kan begrepen worden, zijn wezen niet; dat blijft mysterie. De mens voelt god in zich, bespeurt hem overal in zijn werken, maar ontsnapt hem zodra hij hem in zijn wezen tracht te doorgronden. Het godsbewijs berust op een logisch opgebouwd betoog, dat ik in drie punten samenvat.

Ten eerste worden twee soorten beweging in de fysieke natuur onderscheiden: overgebrachte en spontane beweging. De materiële wereld komt niet uit zichzelf in beweging. Een bepaalde wil moet als eerste oorzaak hebben gediend. Zonder wil geen beweging. Dus, god bestaat als eerste oorzaak.

Ten tweede constateert Rousseau harmonie en doelgerichtheid in de natuurlijke orde. "Ik zie niets dat niet in dit ene systeem is ondergebracht, dat niet bijdraagt aan hetzelfde doel, te weten de instandhouding van dit geheel volgens de bestaande orde." (26) Harmonie en doelgerichtheid kunnen slechts bestaan als de natuurlijke orde onderworpen is aan wetmatigheid. Wetmatigheid veronderstelt een wetgever, een intelligentie. Die wetgever is god. Hier vinden we de morele rechtvaardiging van de afhankelijkheid van de mens ten aanzien van de "dingen". Deze afhankelijkheid betekent afhankelijkheid van gods wetten en god is goed. Dit is echter slecht één kant van de medaille.

Het derde punt betreft de plaats

ÉMILE, OU DE L'ÉDUCATION.

Par J. J. ROUSSEAU,
Citoyen de Genève.

*Sanabilibus aegrotamus malis ; ipsaque nos in regnum
natura genitos, si emendari velimus, juvat.
Sen : de irā. L.II. c. 13.*

TOME PREMIER.



A LA HAYE,
Chez JEAN NEAUME, Libraire.

M. DCC. LXXII.
*Avec Privilège de Nosseign. les Etats de Hollande
& de Westfrise.*

van de mens in het universum. De mens neemt een unieke, verheven positie in, want de mens is uit zichzelf actief. De wil en het oordeel zijn immers onafhankelijk van de zintuigen en de externe wereld. Beide zijn gefundeerd op de rede. Rousseaus empirisme leidt dus niet tot een sceptisch relativisme of tot materialisme in de zin dat de zedelijke normen relatief, afhankelijk van plaats en tijd zijn. Rede en deugd zijn absoluut en autonoom. Hier zien we Rousseau als voorloper van de Duitse filosoof Kant (1724-1804). Het derde geloofsartikel bevestigt de zedelijke wilsvrijheid van de mens. Emile wordt van zijn zelf bewust als zelfstandig bestaande, handelende en verantwoordelijke persoonlijkheid.

De voorzienigheid heeft de mens vrij gemaakt zodat hij uit eigen beweging het goede kan doen. Het kwaad komt uit de mens zelf voort. De voorzienigheid heeft de krachten van de mens zozeer ingeperkt dat misbruik van de vrijheid de natuurlijke orde in de wereld der "dingen" niet kan aantasten. Kwaad

manifesteert zich als wanorde. Wanorde is volgens Rousseau hét kenmerk van de maatschappij waarin hij leeft. Alleen de mens is dus verantwoordelijk voor het kwade. Alleen de mens en niet god kan het kwade opheffen. De mens is niet afhankelijk van gods genade. Vandaar dat orthodoxe christenen Rousseaus visie fel afwijzen. Rousseaus gezichtspunt vormt in dit opzicht een brug tussen het christelijke zondedenken en het verlichte vooruitgangdenken. Rousseau beschouwt de menselijke verdorvenheid als een gevolg van een historisch proces en deze is daardoor ophefbaar in deze wereld. (28) De hervorming moet in eerste instantie plaatsvinden binnen het individu. Pas daarna kan de maatschappij op een natuurlijke, goede basis geordend worden.

geweten en deugd

Rousseau ziet de mens als dualistisch, bestaande uit twee componenten, namelijk lichaam en geest of ziel. Het lichaam, de materiële component is gedetermineerd, vormt het passieve deel van het zelf, de geest is vrij, vormt de actieve component. De mens is burger van twee werelden: voor zover hij aan de externe wereld moet toegeven, behoort hij tot de wereld der noodwendigheid, voor zover hij weerstaat en overwint, behoort hij tot de wereld der vrijheid en is hij een moreel wezen. Het is zijn deelname aan deze laatste wereld die zijn ware natuur uitmaakt. Vrijheid is voor Rousseau niet doen waar je zin in hebt, maar: niet gedwongen zijn te doen wat je eigenlijk niet wilt doen, vrij zijn van externe invloeden, de opinie. Vrijheid is handelen volgens de eigen natuur. Dat betekent het volgen van het geweten. Vrijheid heeft te maken met deugd. (29)

Grijpt Rousseau terug op het oude christelijke dualisme lichaam-ziel? Er zijn overeenkomsten maar er is ook een essentieel verschil. (30) In het christendom maakt de ziel deel uit van de universele goddelijke orde; de ziel geeft de mens geen afzonderlijk individueel bewustzijn. In het christendom wordt het mens-zijn benaderd vanuit een buiten de mens liggende absolute norm, namelijk god en de gepredestineerde bestemming van de wereld. Rousseau legt de norm binnen de mens: zijn onbedorven

natuur. Bovendien staat Rousseau minder negatief ten aanzien van het lichaam. Het lichaam is het instrument van de geest.

Geest en ziel... Deze termen zijn reeds vaak gebruikt. Wat voor inhoud hebben ze in Rousseaus denken?

De ziel of de geest (Rousseau gebruikt deze termen door elkaar) bestaat uit drie elementen: de rede, het geheugen en het geweten. Over de rede heb ik reeds gesproken. Het geheugen is een voorwaarde voor de moraliteit van de mens. De mens herinnert zich zijn slechte daden en voelt dan berouw. Of hij herinnert zich zijn goede daden en voelt zich gelukkig. (31) De geest is onsterfelijk want na de dood houdt het geheugen de zelfidentiteit in stand. De geest herinnert zich alles wat het "ik" gedaan heeft. Deze herinnering zal het geluk uitmaken van de rechtvaardigen en de kwekking van de boosdoeners, want om het geweten kan niemand heen. Hemel en hel bestaan als het ware binnen de mens. Het geweten is de stem van de ziel. Het geweten kan niet bedriegen, want de mens wordt immers goed geboren. "Iedere menselijke ziel heeft diep in zich een aangeboren grondslag van recht en deugd..." (32) Zonde is slechts cultuurdegeneratie. De morele regels waarnaar het individu zich moet gedragen vindt hij niet buiten zijn zelf maar in zijn innerlijk. Ik concludeer daaruit dat deze regels van individu tot individu kunnen verschillen. De enige voorwaarde die Rousseau stelt is dat het "ik" zichzelf en de anderen geen schade berokkent. Het belang van de individuele mens vormt het uitgangspunt. Goed en kwaad zijn verbonden met het streven naar persoonlijk geluk. Goed is datgene wat het individu gelukkig maakt. Goed is de ontplooiing van en de harmonie met de eigen natuur. (In de christelijke traditie houdt goed juist in: het in bedwang houden van de eigen natuur.) De aangeboren vrijheid maakt het de mens mogelijk op eigen kracht naar geestelijk welzijn te streven.

De activiteit van het geweten is geen rationeel proces, maar is voelen. Rousseau maakt een onderscheid tussen "aangeleerde" ideeën en "natuurlijke" gevoelens. "...onze ideeën komen van buitenaf, maar het gevoel waarmee we

ze beoordelen, leeft binnen in ons, en alleen dit leert ons of de dingen goed of verkeerd voor ons zijn, of we ze moeten zoeken of ontvluchten." (33) Waarheid is niet rationeel maar moreel van aard. Waarheid is niet algemeen en uniform, maar individueel. Bestaan is in de eerste plaats voelen. Ik voel dus ik ben! De rede heeft slechts een voorlichtende functie. Het geweten is niet afhankelijk van verworven kennis. Het democratische en egalitaire element in Rousseaus mensbeeld: het geweten van de simpele boer weegt even zwaar als dat van de erudiete geleerde. De rede doet ons het goede kennen. "Kennis van het goede is nog geen liefde voor het goede, want kennis is niet aangeboren." (34) (Het oordeel, dat onderscheid maakt tussen goed en kwaad is wel aangeboren.) Het is het geweten dat ons het goede doet liefhebben. De wilsvrijheid doet ons ernaar handelen. In het laatste ligt de essentie van de deugd.

Deugd is meer dan goedheid. Goedheid wordt geassocieerd met "voelen volgens de eigen natuur". Deugd uit zich in een daad van de wil teneinde de autonomie van het zelf in stand te houden. (35) Tegenover de passie zet Rousseau de deugd als tegenwicht. Niet het creatieve genie, dat zo kenmerkend is voor de romantiek, is het ideaal, maar de deugdzame mens, die innerlijk evenwicht heeft gevonden. Niet het romantische streven naar originaliteit, het zich laten meeslepen door passies, het uitstijgen boven zichzelf, vormt het wezen der vrijheid maar dat innerlijk evenwicht.

Het een en ander kan worden geflusterd aan de hand van Emiles positie ten aanzien van Sophie. De gevoelens van liefde worden verheerlijkt, positief gewaardeerd. Echter, voordat hij haar huwt, wordt hij door zijn gouverneur twee jaar op reis gestuurd. Emile moet zonder Sophie leren leven, want zijn zelfidentiteit mag niet worden beïnvloed door hetgeen binnen hun relatie plaatsvindt. Rousseau maakt onderscheid tussen passies en gevoelens. Passies zijn afhankelijk van externe stimuli. Zij hoeven niet altijd slecht te zijn, maar ze moeten wel altijd beheerst worden door gevoelens, die vanuit het innerlijk komen.

samenvatting en kritiek

Het mensbeeld van Rousseau zet zich duidelijk af tegen de visie dat het zelf uitsluitend bepaald wordt door de ervaringen die het "ik" tijdens zijn leven doormaakt. In deze visie wordt de mens volgens Rousseau afgeschilderd als slachtoffer van de externe omstandigheden en wordt het beginsel van de vrije spontaniteit die de ziel is aangeboren en die aan het individu zijn specifiek karakter verleent, genegeerd. Wanneer we het belang van enerzijds de essentie van de mens en anderzijds zijn existentie voor het wezen van zijn zelf tegen elkaar afwegen, dan ligt de nadruk bij Rousseau op de essentie. Het "sentiment de l'existence" wordt gevormd door de reacties op de externe wereld en de herinnering. Het existentiegevoel is afhankelijk van tijd en plaats. Het zelf is voor Rousseau iets anders. Het is de onveranderlijke essentie.

"What happens to a person in the course of his life has no real effect upon his inner being, but only on his way of life... Nothing that happens can really alter Emile's inner self..." (36)

Dit wil niet zeggen dat de existentie niet belangrijk is voor Rousseau. Integendeel, de existentie is het middel waardoor het individu zijn zelf leert kennen, tot zelfbewustzijn komt, zodat hij in harmonie met zijn natuur kan leven. Kennis van de essentie is niet mogelijk zonder de existentie.

"It is only through the ever-changing facets of existence that one can approach the unchanging self..." (37)

Het idee dat de juiste ervaring op het juiste moment automatisch in het juiste zelfbewustzijn resulteert, vormt het principe van de opvoeding van Emile. Het kind moet de omringende wereld zo positief mogelijk ervaren. Hij moet niet geconfronteerd worden met dingen die hij volgens Rousseau niet kan bevatten.

Het zal duidelijk zijn dat Emile in veel opzichten een zeer bevoorrecht

knaapje is. (Hiermee wil ik niet zeggen dat ik Rousseaus opvoedingsmethoden toejuich.) Zijn jeugd wordt pas na zijn twintigste jaar afgesloten. Wie bezit in de achttiende en negentiende eeuw de economische basis om Rousseaus opvoedingsmodel te realiseren? Het gros der bevolking zeker niet. Op zeer jonge leeftijd worden kinderen in deze periode ingelijfd in het arbeidsproces en geconfronteerd met de harde maatschappelijke realiteit. Dat kinderen op een veel jongere leeftijd dan Emile in staat zijn tot sociaal handelen en zich daar heel goed ideeën over kunnen vormen, wanneer ze daartoe gedwongen worden door de maatschappelijke situatie, wordt door veel historisch materiaal bevestigd. Lea Dasberg geeft talrijke voorbeelden. (38) Het is natuurlijk zeer nobel van Jean-Jacques dat hij deze kinderen dit gedwongen sociaal bewustzijn niet toewenst. Maar hij moet niet zeggen dat ze daartoe niet in staat zijn. Rousseau schakelt wat niet zou hoeven gelijk met wat niet zou kunnen. Hij gaat ervan uit wat het kind op bepaalde momenten van zijn ontwikkeling zou "kunnen kunnen". "Kunnen kunnen" is volgens hem afhankelijk van "willen kunnen", van de spontane impuls in het kind zelf, en niet van het "moeten kunnen", van de externe omstandigheden. Hij brengt niet voldoende scheiding aan tussen feit en waarde.

Hiermee zijn we terug bij mijn uitgangspunt: de stelling dat Rousseaus mensbeeld een ideaalbeeld is tegenover de maatschappelijke realiteit. Over dat ideaalbeeld en de opvoeding die Rousseau propageert kunnen we onze bedenkingen hebben. Dit neemt niet weg dat hij een wezenlijk probleem verwoord heeft waarmee de mens sinds de achttiende eeuw worstelt; het conflict tussen de privé-sfeer en de publieke sfeer. Rousseaus kritiek ten aanzien van het functioneren van de mens in de maatschappij is nog altijd actueel. Ondanks de twee eeuwen die ons van hem scheiden, heeft Rousseau ons nog veel te zeggen.

Illustraties:

p. 7. Emile en zijn opvoeder.
Gravure van F.B. Lorieux.

p. 10. Titelblad eerste uitgave
Emile (1762).

noten

1. N. Hampson, The Enlightenment (Harmondsworth, 1979) 186-189.
2. Ibidem, 73-124.
3. Zie voor een complete beschrijving van de talrijke psychische stoornissen waaraan Rousseau zou hebben geleden: R. Grimsley, Jean-Jacques Rousseau, A study in self-awareness (Cardiff, 1961).
4. Volgens dit idee is de mens in de natuurstaat zwak en machteloos en is het in zijn belang met zijn soortgenoten een verbond te sluiten. Wetenschap is het middel tot het bereiken van geluk en welzijn. De mens die beseft dat alleen samenwerking met andere mensen hem welvaart, veiligheid en geluk verzekeren, kortom dat de maatschappij zijn nut dient, zal uit zichzelf zijn medemensen liefhebben. Onderwerping aan de regels van de maatschappij wordt zo tot norm verheven.
5. De eerste druk van Emile ou de l'éducation is in 1762 verschenen. Ik heb gebruik gemaakt van de meest recente vertaling van Aneke Brassinga, naar de tekst in de Oeuvres Complètes de Jean-Jacques Rousseau, deel IV, (1969); Emile of Over de Opvoeding, (Meppel, Amsterdam, 1980).
6. Zie o.a. J. Charvet, The social problem in the philosophy of Rousseau (Cambridge, 1974).
7. I. van der Velde, Jean-Jacques Rousseau Pedagoog. Een introductie (Amsterdam, Brussel, 1967) 132-133.
8. J. N. Shklar, Men and Citizens. A study of Rousseau's social theory (Cambridge, 1969) 46.
9. W. Boyd, The Educational Theory of Jean-Jacques Rousseau (New York, 1963) 84.

"We only seek to know because we desire to enjoy; and it is not possible to conceive now any one who had neither desires nor fears should ever take the trouble to reason...Through the developed understanding comes the power to act on ideas instead of on mere instinctive impulses, a power that begins by raising man above all other animals and finally removes him from their kingdom altogether into a kingdom of his own."
10. Discourse on the Origins of Inequality (Oxford 1962) 178, gecit. in Charvet, The social problem, 24
11. Emile, 61.
12. W. Boyd, Geschiedenis van onderwijs en opvoeding (Utrecht, Antwerpen, 1972) 240-241.
13. John Charvet constateert een paradox in Rousseaus denken: enerzijds bestaat er voor Rousseau een onoverbrugbare kloof tussen natuur en maatschappij, anderzijds probeert hij het afhankelijkheidsprobleem ten aanzien van de vorming van de identiteit binnen de maatschappij op te lossen door de maatschappij op de menselijke natuur te baseren (in het Sociaal Contract en in diverse opvoedingstractaten) of door het kind in (tijdelijk) isolement op te voeden. Charvet, The social problem, 2.
14. Emile, 62.
15. Ibidem, 100.
16. De afhankelijkheid van "dingen" houdt niet in: a priori alle hindernissen accepteren. Rousseau hecht veel waarde aan een goede fysieke ontwikkeling. (Emile, 133) De mens moet alle fysieke, en later ook mentale, reserves aanspreken teneinde hindernissen te overwinnen. Pas als blijkt dat zijn krachten te gering zijn, moet hij kunnen berusten.
17. Emile, 106.
18. Ibidem, 259.
19. Ibidem, 215.

"Het medelijden dat we voor anderen voelen is niet afhankelijk van de mate van hun beproeving, maar van het gevoel dat we de lijdende toeschrijven."
20. Ibidem, 214.
21. Ibidem, 210.
22. Ibidem, 344.

"De stroom van gebabbel van meisjes moet...niet, zoals bij de jongens, worden ingedamd met de strenge vraag: waar is dat goed voor?, maar met een andere...vraag; wat voor indruk zal dat maken?"
23. Ibidem, 342.
24. Ibidem, 294.
25. Ibidem, 245.
26. Ibidem, 266.
27. K.F. Roche, Rousseau. Stoic and Romantic (Londen, 1974) 49.
28. J.H. Broome, Rousseau. A study of his thought (Londen, 1963) 14-17.

zie verder p.45